

ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

ΔΗΜΩΔΗΣ

ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΥ ΑΠΟΛΟΓΗΤΙΚΗ

ΥΠΟ

Ι. ΣΚΑΛΤΣΟΥΝΗ

Διδάκτορας τῶν Πανεπιστημίων Χαρῶρας καὶ Πέζης, ἐκτίμου διδάκτορος τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΩΝ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΩΝ

ΑΝΕΣΤΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ

1898

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

I

Τὸ σύνολον τῶν περὶ Θεότητος δογμάτων τῆς χριστιανικῆς πίστεως, — αἱ περὶ ὑποστάσεως καὶ προσορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλίαι καὶ τῶν σχέσεων αὐτοῦ μετὰ τοῦ Δημιουργοῦ, — αἱ περὶ ἠθικῆς ἐντολαὶ καὶ ὑποθήκαι τοῦ Εὐαγγελίου, — τὰ ὑπὸ τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων τῆς Ἐκκλησίας θεσπισθέντα ὡς καὶ οἱ ὑπ' αὐτῆς ἀποδεχθέντες τρόποι λατρείας καὶ αἱ ἐκκλησιαστικαὶ παραδόσεις, συναπαρτίζουν τὸ χριστιανικὸν θρήσκευμα.

Ἡ πηγὴ ἐξ ἧς πάντα τὰ στοιχεῖα ταῦτα ἐκπορεύονται, — τὸ θεμέλιον ἐφ' οὗ στηρίζονται, — ἡ ζωὴ ἐξ ἧς ζωογονοῦνται, — ἡ δύναμις δι' ἧς ἀφομοιοῦνται μετὰ τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν, — ἡ οὐσία ἐν ἐνὶ λόγῳ τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶνε τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ.

Ὁ Ἰησοῦς εἶνε προσωπικότης ζήσασα ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος, — ἄνθρωπος μετ' ἀνθρώπων συναναστραφεὶς, ἀλλὰ χαρακτῆρας μὲν ἔχων ἀπολύτου ἀγιότητος, ἀπολύτου ἀναμαρτησίας καὶ τελειότητος, θείαν δ' ἅμα οὐσίαν καὶ ὑπόστασιν.

Ὁ ἄνθρωπος εἶνε τὸ θαῦμα τῆς κτίσεως πεπρωκισμένος δι' ἰδιότητων οὐ μόνον ἐξαιρετικῶν ἀλλὰ καὶ ὅλως ἀντιθέτων πρὸς τοὺς μοιραίους νόμους τοῦ ἀπτοῦ καὶ ὄρατοῦ κόσμου. Νοῦς, ἠθικότης, προοδευτικότης, συναισθήματα θρησκείας καὶ ὑπερκοσμιότητος οὐδὲν ἔχουσι κοινὸν πρὸς ὅλα τὰ λοιπὰ ἀνόργανα ἢ ἐνόργανα ὄντα. Εἶνε τὸ θαῦμα τῆς

φύσεως καὶ ἀπεικόνισις τοῦ Δημιουργοῦ. Ὁ δὲ Ἰησοῦς εἶνε τὸ θαῦμα τῆς ἀνθρωπότητος, διότι ἐν αὐτῷ ἀπεκαλύφθη πᾶσα ἡ δημιουργικὴ δύναμις, ἐν αὐτῷ ἐνεσαρκώθη ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν. Ὁ μετ' ἐμβριθείας μελετῶν τοὺς χαρακτῆρας τοῦ ἀνθρώπου ὁδηγεῖται διὰ τῆς λογικῆς καὶ διὰ τῶν πραγμάτων εἰς τὴν κατ' ἐπίγνωσιν περὶ τοῦ Θεοῦ πίστιν, ὁ δὲ μελετῶν τοὺς λόγους καὶ τὰ ἔργα τοῦ Ἰησοῦ ὁδηγεῖται εἰς τὴν πίστιν τῆς μαρτυρίας του. « Ἐγὼ καὶ ὁ Πατὴρ ἐν ἐσμέν. »

Οὗτος εἶναι ὁ θεμελιώδης τοῦ Ἰησοῦ χαρακτῆρ ὁ ἀποτελῶν τὴν οὐσίαν τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἡ περὶ Θεότητος καὶ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία τοῦ Ἰησοῦ, ἡ διδασχθεῖσα ὑπ' αὐτοῦ ἠθικὴ καὶ πάντα τὰ συναποτελοῦντα στοιχεῖα τὴν χριστιανικὴν πίστιν, θὰ ἦσαν ἀπλᾶ φιλοσοφικὰ συστήματα καὶ διδασκαλῖαι, ἐὰν μὴ ἐξεπορεύοντο ἀπὸ ἀρχῆς ὑπερφυοῦς ἐπενεργούσης ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος διὰ τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως.

II

Ἡ ἀπολογητικὴ εἶνε εἰς τῶν κλάδων τῆς Θεολογικῆς ἐπιστήμης, ἐν ᾧ ἀναπτύσσονται πάντες οἱ λόγοι καὶ αἱ ἀποδείξεις τῆς ἀληθείας τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἀνασκευάζονται δὲ καὶ ἀποκρούονται πᾶσαι αἱ ἀντιτασσόμεναι ἐνστάσεις καὶ γινόμεναι ἐπιθέσεις κατὰ τῆς θρησκευτικῆς τῶν πιστῶν συνειδήσεως. Τοιούτου ὄντος τοῦ σκοποῦ καὶ τοῦ ὑποκειμένου τῆς ἀπολογητικῆς εἶνε προφανὲς ὅτι πρὸς συμπλήρωσιν τῆς θρησκευτικῆς παιδείσεως ἡ διδασκαλία τῆς ἀπολογητικῆς, ἀναλόγως τῆς νοητικῆς καὶ γραμματικῆς ἐκδόστου ἀναπτύξεως, εἶνε ἀπαραίτητος πρὸς ἐνίσχυσιν μὲν καὶ κραταίωσιν τῆς πίστεως, πρὸς διασκέδασιν δὲ πάσης ἐπεχειρομένης ἀμφιβολίας. Ἡ ἀπολογητικὴ συνδέεται μεθ' ὄλων τῶν λοιπῶν τῆς Θεολογίας κλάδων, ἀλλ' οὐχὶ πάντες ἐπιδίδονται εἰς τὴν ἐπισταμένην αὐτῶν μελέτην οὐδ' εἰς πάντα χριστιανὸν εἶνε δεδομένον

οὐδ' ἀναγκαῖον νὰ γινώσκῃ πάσας τὰς λεπτομερείας καὶ πάντα τοὺς κανόνας καὶ τὰς θεωρίας τῶν θεολογικῶν ἐπιστημῶν. Τοῦτου ἕνεκεν ἀναπτύσσοντες πάσας τὰς ἀποδείξεις τῆς ἀληθείας τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ ἀνασκευάζοντες πᾶσαν ἐπεγερωθεῖσαν κατ' αὐτῆς θεωρίαν ἢ ἐπίθεσιν, θέλομεν ἐκθέσει καὶ πάνθ' ὅσα ἐκ τῶν λοιπῶν θεολογικῶν μελετημάτων εἶνε ἀναγκαῖα πρὸς πλήρη κατάληψιν πάσης συζητήσεως, ὅπως καταρτίσωμεν ἀπολογητικὴν δημόδιον καὶ εἰς πάντα προσιτὴν.

III

Ἡ ἀπολογητικὴ τοῦ χριστιανισμοῦ εἶνε ὁ φύλαξ καὶ ὁ πρόμαχος τῆς πίστεως, ἐν ἀνάγκῃ δὲ καὶ ὁ πνευματικὸς παλαιστῆς καὶ ὑπέρμαχος, τὰ δὲ ὄπλα τῆς φυλακῆς ἢ τοῦ πολέμου δὲν εἶνε πάντοτε τὰ αὐτὰ οὐδὲ ἀπὸ τῶν αὐτῶν πάντοτε ἀρύονται πηγῶν, αἱ δὲ μέθοδοι μεταβάλλονται ἀναλόγως τῶν περιστάσεων καὶ τῆς φύσεως τῶν γινομένων προσβολῶν καὶ τῶν ἀναφνομένων κρίσεων καὶ κινδύνων.

Ὁ ἀπολογητὴς δὲν δύναται ν' ἀρκεσθῆ εἰς τὰ πρὸ αὐτοῦ γινόμενα ἔργα, οὐδὲ νὰ περιορίσῃ τὰς ἐρεῦνας του ἐντὸς ἐνὸς κύκλου. Ὁ ἀπολογητὴς δεόν νὰ ᾖ δημιουργὸς μεθόδων διαγινώσκων τὴν θέσιν τῶν πραγμάτων καθ' ἣν ἡμέραν διδάσκει, καὶ κατευθύνων τὰς μελέτας, τὰς ἐνεργείας καὶ τοὺς λόγους αὐτοῦ συμφῶνως πρὸς τὰς περιστάσεις τοῦ θρησκευτικοῦ βίου καὶ ἀντιτάσσων ὄπλα δυνάμενα νὰ καταβάλλωσι πᾶσαν γενομένην προσβολὴν κατὰ τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος. Κινδυνεύει δὲ νὰ καταστῆ ἐπιδραστής μᾶλλον ἢ ὀφέλιμος, ἐὰν δὲν κατανοήσῃ τὰ πράγματα ἢ ἐὰν δὲν διαμορφώσῃ τὸ σύστημα τῆς ἀπολογητικῆς συμφῶνως πρὸς τὰς περιστάσεις κατὰ τὴν μελέτην τῶν ἐπεγειρομένων ζητημάτων. Ἡ ἀπολογητικὴ προλαμβάνουσα τὰς γινομένας ἐνστάσεις καὶ διασκεδάζουσα τὰς ἐγειρομένας ἀμφιβολίας περὶ τῆς θρησκευτικῆς ἰδέας ἐν

γένει καὶ περὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἰδιαιτέρως. δεόν νὰ ὁμι-
 λῆ τὴν γλῶσσαν τῆς ἡμέρας καθ' ἣν γράφεται ἢ διδάσκε-
 ται. Τὰς ἱστορικὰς ἀποδείξεις, ἃς σήμερον ἐπικαλεῖται ὁ
 ἀπολογητής, τὰς ἀποδείξεις τῶν κρίσεων καὶ τῶν θριάμ-
 βων τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς ἐπιδράσεως τῶν ἀρχῶν
 αὐτοῦ ἐν τῇ ἀνθρωπότητι, δὲν ἐδύναντο νὰ ἐπικαλεσθῶσιν
 οἱ ἀρχαῖοι ἀπολογηταί, οὐδὲ παρουσιάζετο τότε ἡ ἀνάγκη
 τῆς ἀνασκευῆς τῶν σημερινῶν περὶ τῆς ζωῆς τερατωδῶν
 θεωρημάτων, διδασκομένων δὲ καὶ παρ' ἡμῖν, ὡς μὴ ὄφε-
 λεν, εἴτε διὰ δημοσιεύσεως κατὰ μετάφρασιν ἀθείας συγ-
 γραφῶν καὶ ἀνηθικῶν μυθιστορημάτων, εἴτε διὰ προφορι-
 κῆς παραδόσεως ἐν τῷ Ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ, ἐνίοτε δὲ
 καὶ ἐν αὐτοῖς τοῖς γυμνασίοις τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου.
 Ἀπέναντι τῶν νέων τούτων ἐνστάσεων καὶ θεωριῶν ἡ
 ἀπολογητικὴ δὲν δύναται νὰ μείνῃ στάσιμος ἄνευ προφα-
 νοῦς κινδύνου τῆς ἀποτυχίας τοῦ σκοποῦ ὃν ἐπιδιώκει.
 Καὶ οὐ μόνον νέα ἐπιχειρήματα κατὰ τῶν νέων ἐνστάσεων
 πρέπει ν' ἀντιτάξῃ, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀρχαῖα δεόν νὰ παρα-
 στήσῃ ὑπὸ μορφήν σύμφωνον πρὸς τὴν ἐποχὴν, πρὸς τὴν
 κατάστασιν τῆς ἐπιστήμης καὶ πρὸς τὰς περιστάσεις τοῦ
 θρησκευτικοῦ καὶ ἠθικοῦ βίου τοῦ λαοῦ πρὸς ὃν κατευ-
 θύνεται. Αἱ θεμελιώδεις καὶ σωτήριοι ἀρχαὶ τοῦ Χριστια-
 νισμοῦ καὶ αἱ περὶ τῆς ἀληθείας αὐτῶν ἀποδείξεις πρέπει
 νὰ ἐκτίθενται ἐν σχέσει πρὸς τὰς κοινωνικὰς περιστάσεις
 καὶ συνθήκας τῆς ἡμέρας. Αἱ χριστιανικαὶ ἀρχαὶ καὶ ἀλή-
 θεια εἶνε ἀναλλοίωτοι, ἀλλ' οἱ τρόποι καθ' οὓς διδάσκον-
 ται καὶ διαφωτίζονται, ὅπως ἀφομοιωθῶσιν ἐν τῇ διανοίᾳ
 καὶ τῇ καρδίᾳ τοῦ ἀκούοντος καὶ τοῦ ἀναγινώσκοντος, ποι-
 κίλλουσιν.

Ὁ συγγραφεὺς τῆς πρὸς Διόγνητον ἐπιστολῆς ὑπὲρ τοῦ
 Χριστιανισμοῦ ἀπολογούμενος ἔγραψεν ὅτι ὁ βίος τῶν
 χριστιανῶν εἶνε ἠθικώτατος καὶ σωφρονέστατος «ἐν σαρκὶ
 τυγχάνουσιν ἀλλ' οὐ κατὰ σάρκα ζῶσιν». Ἐδύνατο σήμε-
 ρον ἀπολογητής ἄνευ προσηκούσης διαφωτίσεως νὰ κάμῃ
 χρῆσιν τοιοῦτου ἐπιχειρήματος ;

Πρώτοι ἀπολογηταὶ ἀνεδείχθησαν οἱ ἀπόστολοι, ἢ δὲ ἀπολογία τῶν ὑπῆρξεν ἢ πρὸ πάσης ἄλλης ἀποτελεσματικωτέρα. Ὁ Πέτρος ἔγραψεν εἰς τὴν πρώτην αὐτοῦ καθολικὴν ἐπιστολὴν, «ἔτοιμοι δὲ εἰμι πρὸς ἀπολογίαν παντὶ τῷ αἰτοῦντι ὑμᾶς λόγον περὶ τῆς ἐν ὑμῖν ἐλπίδος». Εἴτε προσκαλούμενοι δὲ ἐνώπιον τῶν συνεδρίων καὶ τῶν ἀρχῶν εἴτε διδάσκοντες, ὑπεραπελογοῦντο ὑπὲρ τῆς πίστεως αὐτῶν ἐπικαλούμενοι τὰ τελεσθέντα θαύματα ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ καὶ τὴν ἐν τῷ προσώπῳ αὐτοῦ πλήρωσιν τῶν προφητειῶν. Τὴν μαρτυρίαν καὶ ἀπολογίαν τῶν ἐπεσφράγιζον διὰ τοῦ μαρτυρίου καθιστάμενοι οὕτως οἱ μεγάλοι ἀπολογηταὶ κατὰ τὴν ἰδρυσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ καθ' ὅλον τὸν μετέπειτα χρόνον.

Ἄλλὰ καίτοι τὸ αὐτὸ πάντοτε διδάσκοντες δόγμα καὶ τὴν αὐτὴν θεῖαν ἀποκάλυψιν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἰησοῦ, διέφερον κατὰ τε τὴν μέθοδον τῆς ἐκθέσεως καὶ διατυπώσεως τῆς ἀληθείας καὶ κατὰ τὴν ὑπερίσχυσιν τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου τρόπου τῆς διδασκαλίας, λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν τὴν κατάστασιν τῶν πνευμάτων καὶ περιστάσεων τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου. Ὁ Ματθαῖος, γράφων τὸ Εὐαγγέλιον ὅπως ἀναγνώσθῃ τὸ πρῶτον ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων, ἐπέστησε κυρίως τὴν προσοχὴν του ἐπὶ τῆς πληρώσεως τῶν προφητειῶν· ὁ δὲ Μάρκος ἀποτεινόμενος πρὸς τοὺς Ῥωμαίους ἐμνήσθη τῶν θαυμάτων μᾶλλον ἢ τῶν προφητειῶν ὅλως ἀγνώστων εἰς τὸν Ῥωμαϊκὸν κόσμον, ὡς ἐκ τούτου δὲ παρέλιπε καὶ τὰ περὶ γενέσεως τοῦ Ἰησοῦ· ὁ δὲ Λουκᾶς ἐπέστησε τὴν προσοχὴν του ἐπὶ τῆς γλαφυρότητος τοῦ ὕφους ἀρεστῆς εἰς τοὺς ἐλληνίζοντας. Εἰς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου ἐπιφαίνονται τὰ ἴχνη σφοδρᾶς καὶ ἀδιαλείπτου πάλης πρὸς ἀντικατάστασιν τῆς θρησκείας τοῦ πνεύματος εἰς τὰς ἰουδαϊκὰς τυπικότητας, εἰς δὲ τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ἰωάννου ἀποτυποῦται ἡ ψυχικὴ εἰρήνη καὶ ὁ τῆς χάριτος θρίαμβος. Ὁ Παῦλος παλαίων κατὰ Ἰουδαίων, κατὰ Ῥωμαίων, κατὰ Ἑλλήνων ἦτο ἀποδεικτικὸς, διαλεκτικὸς, πολλάκις καὶ ἐπιθετικὸς, εἰς τὸν νοῦν

μᾶλλον καὶ εἰς τὴν ἀναμορφωτικὴν δύναμιν τῆς πίστεως βασιζόμενος ἢ εἰς τὰ συναισθήματα τῆς καρδίας· τοῦ δὲ Ἰωάννου ἡ Θεολογία εἶνε ἐκδήλωσις ἐσωτερικῆς δυνάμεως ἀγάπης καὶ χάριτος, τὴν ὁποῖαν διεμόρφωσαν ἐν αὐτῷ τὸ ὕψος τῆς διδασκαλίας καὶ τὰ τελεσθέντα ἔργα ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ. Χριστὸς Θεοῦ δύναμις καὶ Θεοῦ σοφία, ἔλεγεν ὁ Παῦλος· ὁ δὲ Ἰωάννης ἀνεμνήσκετο τοὺς λόγους τοῦ Ἰησοῦ, ὅσοι κατεδείκνυον τὸ ἀπειρον τῆς ἀγάπης τοῦ δημιουργοῦ πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα ἐκδηλουμένης διὰ τοῦ ἐνσαρκωθέντος Λόγου καὶ μεταδιδόμενης εἰς τοὺς πιστεύοντας διὰ τῶν τελευταίων παραγγελμάτων καὶ τοῦ μυστικοῦ δείπνου.

Πρῶτοι μετὰ τοὺς Ἀποστόλους ἀπολογηταὶ ὑπῆρξαν οἱ ἀποκρούοντες τὰς ἀπειθυνομένας συκοφαντίας κατὰ τῶν Χριστιανῶν κατηγορουμένων ἐπὶ ἀνηθικότητι ἢ ἐπὶ ἰδέαις ἀνατρεπτικαῖς ἐναντίον τῶν καθεστώτων. Ὁ Ἀριστείδης, ὁ Ἀπολλινάριος, ὁ Ἀθηναγόρας, ὁ Ἰουστῖνος συνέτασσαν τὰς ἀπολογίας καὶ ἀπύθυνον πρὸς τοὺς Αὐτοκράτορας, ὅπως ἀποδείξωσι τὸ ἔωλον καὶ ψευδὲς τῶν αἰτιάσεων. Τῶν κατηγοριῶν τούτων διασκεδασθεισῶν ἡ ἀπολογητικὴ νέαν ἔλαβε διεύθυνσιν ἀντεπεξερχομένη κατὰ τε τῶν Ἰουδαίων καὶ τῶν φιλοσοφούντων· οἱ δὲ Κλήμης καὶ Ὠριγένης ὑπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑπεραπολογούμενοι κατεδείκνυον ὅτι τὰ δόγματα οὐδόλως ἀντίκεινται εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ πνεύματος, ἡ δὲ τοῦ Ἰησοῦ ὑπερκόσμιος ἐκπόρευσις ἀποδεικνύεται ἐκ τε τῆς ἐν τῷ προσώπῳ αὐτοῦ πληρώσεως τῶν Γραφῶν καὶ ἐκ τῶν τελεσθέντων θαυμάτων.

Τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐξαπλωθέντος καὶ ἀναφυσισῶν τῶν μεγάλων αἵρέσεων, ἡ ἀπολογητικὴ ἔλαβε χαρακτῆρα πολεμικὸν κατὰ τῶν διδασκαλιῶν τῶν γνωστικῶν καὶ πλείστων ἄλλων, δι' ὧν προσεβάλλοντο τὰ θεμέλια τῆς πίστεως καὶ ἠλλοιοῦτο αὐτὸς ὁ χαρακτῆρ καὶ ἡ οὐσία τῆς θρησκείας τοῦ πνεύματος. Γενομένου δὲ δεκτοῦ ὡς θρησκευματος τῆς πολιτείας αἱ προσβολαὶ κατέπαυσαν καὶ αἱ τῶν αἵρέσεων ἀνωμαλίας διεσκεδάσθησαν μετὰ τὴν γενο-

μένην ὀριστικὴν διατύπωσιν τῶν δογμάτων ὑπὸ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων.

Αἱ κατὰ τὸν τελευταῖον αἰῶνα γενόμεναι ἐπιθέσεις ὑπὸ τοῦ Βολταίρου καὶ τῶν ὁπαδῶν αὐτοῦ περὶ τε τῆς γνησιότητος καὶ τῆς ἱστορικῆς ἀκριθείας τῶν Γραφῶν ὑπῆρξαν ἢ ἀφετηρία τῆς νεωτέρας κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ διώξεως. Διασκεδασθέντων τῶν θεωρημάτων τῆς κριτικῆς σχολῆς ἢ κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ καταπολέμησις ἔλαβε χαρακτῆρα γενικώτερον καὶ ριζικώτερον διὰ τῶν ὑποθέσεων καὶ διδασκαλιῶν τῆς ὑλοφροσύνης, τοῦ δαρβινισμοῦ, τοῦ μονισμοῦ καὶ τῶν παντοίων τερατολογημάτων, ὅσα διδάσκονται ἐπ' ὀνόματι τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς καλουμένης θετικῆς φιλοσοφίας ὑπὸ ἀγυρτῶν ἐπιστημόνων ἢ ὑπὸ ἀγνώστων εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον καθηγητῶν ἀποπλανηθέντων ἐξ ἐπιπολαίου μελέτης ἢ ἐπιθυμούντων νὰ ἐπιδειχθῶσιν ὡς νέα καὶ καινὰ γνωρίζοντες καὶ δυνάμενοι νὰ νοήσωσι καὶ ἐξηγήσωσι τὰ μυστήρια τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς.

Ἡ θρησκευτικὴ καταγιγίς ἐξερράγη εἰς τὴν Δύσιν καὶ ἐπῆνεγκε τὰ ἠθοφθόρα καὶ καταστρεπτικὰ αὐτῆς ἀποτελέσματα ἐν ταῖς χώραις, ἐνθα ἐπεκράτησε καὶ ἐν αἷς δὲν ἀπάντησεν ἀντίδρασιν σπουδαίαν καὶ σοβαράν, συναισθανόμεθα δὲ καὶ ἡμεῖς τὸν ἀντίκτυπον τῆς καταγιγίδος ὡς ἐκ τῶν γενομένων δημοσιεύσεων ἐν Ἀθήναις καὶ ὡς ἐκ τῆς ἐλευθέρως καὶ ἀκωλύτου κυκλοφορίας τῶν προϊόντων τῆς ἐλαφροῦς Γαλλικῆς φιλολογίας ἐν πάσῃ τῇ Ἀνατολῇ. Ἡ πάλιν εἰς τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην μεταξὺ πίστεως καὶ ἀπιστίας εἶνε ζωνρὰ καὶ πεισματώδης· εἰς δὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀνατολὴν οὐδὲν ἐπιφαίνεται σημεῖον πάλης καὶ σπουδαίας ἀντιδράσεως. Εἰς τὴν Δύσιν ἡ σύγκρουσις ῥέπει πρὸς τὸ τέρμα τῆς, ἢ δὲ ἀλήθεια κατισχύει ἔχουσα παλαιστὰς καὶ ὑπερμάχους τὰ ἀνώτερα τῆς ἀνθρωπότητος πνεύματα καὶ τοὺς φωστῆρας τῶν φυσιογνωστικῶν ἐπιστημῶν, τὸν Γλάδστονα καὶ τὸν Φαραδάν, τὸν Βόγγην καὶ Καστελάρ, τὸν Ἰούλιον Σίμωνα καὶ τὸν ἀστρονόμον

Φάγε, τὸν ἀνθρωπολόγον Βίρχωφ καὶ φυσιολόγον Λουτάνα, παρ' ἡμῖν δὲ ἀπονέκρωσις, ἀδιαφορία καὶ ἔλλειψις πάσης ἀποτελεσματικῆς ἀντενεργείας. Ἡ νόσος παρ' ἡμῖν δὲν ἔχει χαρακτῆρας ὀξείας· ἀλλὰ κινδυνεύει νὰ μεταβληθῆ εἰς χρονίαν, ἀθεράπευτον καὶ φονικὴν νόσον.

Ἐν μέσῳ τοιούτων περιστάσεων ὁ ἀπολογητὴς ὀφείλει, πρὶν ἢ ὁδηγήσῃ τὸν μαθητευόμενον ἢ καὶ αὐτὸν τὸν πιστὸν ἐντὸς τοῦ Χριστιανικοῦ ναοῦ, νὰ προπαρασκευάσῃ τὴν ὁδὸν νὰ ἄρῃ πάντα φραγμὸν καὶ νὰ παραγκωνίσῃ πᾶν πρόσκομμα παρεντιθέμενον μεταξὺ τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως καὶ τῆς εὐαγγελικῆς ἀληθείας, νὰ διαφωτίσῃ διὰ τῆς λογικῆς καὶ τῆς ἐπιστήμης τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς τῆς πίστεως, ν' ἀκριβώσῃ τοὺς ἰδιαιτέρους χαρακτῆρας καὶ τὰ ἱστορικὰ ἀποτελέσματα τοῦ Χριστιανισμοῦ, νὰ ἰχνογραφήσῃ τὴν προσωπικότητα τοῦ Ἰησοῦ λαμβάνων τὰς ἐμπνεύσεις τοῦ ἀπὸ τῶν μύθῳ ἀμφισβητούμενων πηγῶν καὶ ἀπὸ τῶν ἀνομολογουμένων ὑπὸ τῶν πολεμίων γεγονότων, καὶ διὰ πάντων τούτων τῶν ἐφοδίων νὰ εἰσέλθῃ ἐντὸς τοῦ θυσιαστηρίου καὶ νὰ ἐπιδείξῃ τὴν ὑπερκόσμιον προσωπικότητα τοῦ ἐνσαρκωθέντος Λόγου.

IV

Θὰ διαφωτίσω τὰς ιδέας ταύτας σκιαγραφῶν ἐνταῦθα ἀτελὲς σχεδίασμα διαγράμματος ἀπολογητικῆς, οἷαν σήμερον ὑπαγορεύουσιν αἱ περιστάσεις τοῦ κοινωνικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ ἡμῶν βίου.

Ὁ ἀπολογητὴς τοῦ καθ' ἡμᾶς χρόνου ὀφείλει πρὸ παντὸς ἄλλου νὰ διαγράψῃ τὰ ὄρια τῆς ἐπιστήμης καὶ τὰς πηγὰς τῶν ἀνθρωπίνων ἰδεῶν καὶ πεποιθήσεων· περὶ δὲ τούτου θὰ δύναται νὰ ἐπικαλεσθῆ τὴν αὐθεντίαν πάντων τῶν μεγάλων ἐρμηνέων τῶν φυσιογνωστικῶν καὶ φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν. Μέχρι τῆς χθὲς οἱ φιλοσοφοῦντες ἀπέκλειον τὴν πίστιν ἀπὸ τῆς βεβαιότητος καὶ ἀπὸ τῶν πεποιθήσεων· σήμερον θεωροῦσιν ὡς ἓνα τῶν παραγόντων τῆς

γνώσεως καὶ τῆς ἐπιστήμης. Κατὰ Μάϊον τοῦ 1894 ἔγραψεν ὁ διάσημος Bruhl εἰς τὴν «Ἐπιθεώρησιν τῶν δύο κόσμων», «πρότερον ἢ ψυχὴ ἐπίστευεν ὅ,τι ἐγνώριζε, σήμερον γνωρίζει ὅ,τι πιστεύει».

Μηδεὶς παρερμηνεύσῃ τοὺς λόγους μου. Οὐδεὶς τιμᾶ τὴν ἐπιστήμην περισσότερον ἐμοῦ καὶ οὐδεὶς μετὰ μείζωνος εὐλαβείας καὶ ἀκαταδύτου ἐπιμονῆς ἐξεζήτησε τὰς συμβουλάς καὶ ὁδηγίας τῆς. Πολλὰ τοῦ βίου ἀφιέρωσα ἔτη καὶ πολλῶν σοφῶν ἔκρουσα τῆς θύρας, ὅπως καταστῶ ἐν ἐμοὶ ἀκράδαντον τὴν πολυτιμότεραν τῶν πεποιθήσεών μου, περὶ τῆς ὑφισταμένης ἁρμονίας μεταξὺ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς θρησκευτικῆς ιδέας. Ἡ ἀληθὴς ἐπιστήμη περιοριζομένη ἐν τῇ μελέτῃ τοῦ ἀπτοῦ καὶ ὄρατοῦ κόσμου καὶ πάντων τῶν φαινομένων ἀναγνωρίζει καὶ ἀνομολογεῖ ὅτι ὑπάρχουσιν ἰδέαι καὶ πεποιθήσεις, εἰς ἃς ἄγουσι τὸν ἄνθρωπον ἰκανότητες καὶ δυνάμεις ἀνεξάρτητοι τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπεξεργασίας καὶ ἀναλύσεως. Ἡ ἐπιστήμη δὲν ἐδημιούργησε τὸν ἄνθρωπον, ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος ἐδημιούργησε τὴν ἐπιστήμην συναρμολογήσας τὰς γνώσεις, ἃς ἐκέκτητο διὰ τῆς χρήσεως τῶν φυσικῶν αὐτοῦ ὀσπῶν καὶ ἰκανοτήτων καὶ νοητικῶν καὶ ἠθικῶν δυνάμεων. Διὰ μόνης τῆς νοήσεως καὶ τοῦ ἑταστικοῦ αὐτοῦ πνεύματος ἐξεῦρε τὰ πρῶτα τῆς τέχνης ἐργαλεῖα καὶ ἀνεκάλυψε τὸ πῦρ πρὸ πάσης ἐπιστήμης. Τὴν γλῶσσαν ἐδημιούργησεν ἄνευ τῆς βοηθείας γραμματικῶν ἢ φιλολόγων. Ἄσματα ἔψαλε πρὸς ἐκδήλωσιν τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος ἀνεξαρτήτως παντὸς θετικοῦ θρησκευματος. Κανόνας ὥρισε κοινωνικῆς συμβιώσεως πρὸ πάσης περὶ πολιτευμάτων θεωρίας. Καὶ αὐτὰ τὰ κάλλιστα τῶν θεραπευτικῶν φαρμάκων ἀνεκάλυψε διὰ τῆς πείρας πρὸ πάσης προόδου τῆς νοσολογικῆς ἐπιστήμης. Πιστὸν ἔχει ὑπηρετήν τὴν ὑπ' αὐτοῦ δημιουργηθεῖσαν τέχνην καὶ ἐπιστήμην πρὸς ἐπεξεργασίαν τῶν μελετῶν του, πρὸς διάπλασιν μεθόδων καὶ διάδοσιν αὐτῶν καὶ ἐν γένει πρὸς ἀνάπτυξιν τῶν γνώσεών του· ἀλλ' ὁ κύκλος καὶ ἡ ἁρμο-

διότις μιᾶς ἐκάστης τῶν πειραματικῶν ἐπιστημῶν εἶνε ὠρισμένος, οὐδέποτε δὲ ὁ ἄνθρωπος περιώρισε τὰς πεποιθήσεις καὶ ιδέας του εἰς μόνα τὰ ἀνακαλυφθέντα ἢ τὰ γνωριζόμενα ὑπ' αὐτοῦ, οὐδέποτε παρητήσατο τὰς ἐμφύτους ῥοπὰς καὶ δυνάμεις του. «Τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, ἔλεγεν ὁ μέγας τοῦ αἰῶνος φυσιολόγος Κλαύδιος Βερνάρδος, δὲν εἶνε ἀπλῆ τις δύναμις, ἀλλὰ σύνολον δυνάμεων ἑναρμονίως συνεργαζομένων. Τὰ συναισθήματα καὶ αἱ φυσικαὶ ἐνοράσεις, ὧν δὲν δυνάμεθα νὰ ὀρίσωμεν τὰς πηγὰς, συνεργάζονται μετὰ τῆς διαφωτιζούσης διανοίας καὶ τῆς ἐξελεγχούσης πείρας. Ἀληθὴς μέθοδος πρὸς ἐξεύρεσιν τῆς ἀληθείας δὲν εἶνε ἢ τὴν διάνοιαν μόνον ἢ τὴν πείραν λαμβάνουσα ὡς ὁδηγόν, ἀλλ' ἢ προβαίνουσα διὰ τῆς ἑναρμονίου διευσθύνσεως πασῶν τῶν πνευματικῶν τοῦ βίου δυνάμεων.» Αἱ θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις ὡς καὶ αἱ πρῶται τοῦ ἀνθρώπου ιδέαι περὶ τοῦ χρόνου, περὶ τοῦ αἰτίου, περὶ τῆς ἐκτάσεως, περὶ τῆς ὑπάρξεως, περὶ τοῦ καλοῦ, περὶ τοῦ ἀπείρου, περὶ τοῦ ἀγαθοῦ ἐκπηγάζουσιν ἀπὸ πηγῆς ἀκαταλήπτου καὶ μυστηριώδους, ἧς οὐδὲν ἔχνος ἐπιφαίνεται ἐν τῷ ἀπτῷ καὶ ὀρατῷ κόσμῳ. Ἡ περὶ τοῦ θείου λατρεία καὶ περὶ τῆς ὑπάρξεως ὑπερκοσμίου δυνάμεως ἀναβλύζει αὐθόρμητος ἀπὸ τῆς καρδίας τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἐξ ἐμφύτου ῥοπῆς καὶ συναισθήματος καὶ ὡς ἐκ θεμελιώδους καὶ ἀρχικῆς ιδέας τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος τοῦ ἐνορῶντος πρώτην αἰτίαν τοῦ παντὸς ὑπεράνω τῆς περιστοιχιζούσης αὐτὸν φύσεως.

Ἡ ῥοπὴ αὕτη ἀναπτύσσεται, ἐνισχύεται καὶ ἐκδηλοῦται διὰ τῶν ἀποκαλύψεων τοῦ θείου ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ διὰ τοῦ δογματισμοῦ τῶν θετικῶν θρησκευμάτων· οὐχ ἥττον ὁμως καὶ ὑπάρχει καὶ μετὰ δυνάμεως ἐκδηλοῦται ὡς καὶ εἰς τοὺς ζῶντας εἰς ἀγρίαν κατάστασιν μακρὰν πάσης ἐκκλῆσιαστικῆς ὀργανώσεως. Τούτου ἔνεκα καὶ οἱ ἀπαίδευτοι καὶ ἀπλούστατοι καὶ ἀμαθεῖς νοοῦσι τὴν γλῶσσαν τῆς θρησκείας καὶ συναισθάνονται ἐν τῇ συνειδήσει τὴν δύναμιν καὶ ἐπίδρασιν αὐτῆς, καίτοι ὄντες ἀνίκανοι πρὸς

νόσιν ὑπερβατῶν ἢ φιλοσοφικῶν διανοημάτων. Ἡ μετα-
φυσικὴ τοῦ λαοῦ εἶναι ἡ θρησκεία, διότι ἐν τῇ καρδίᾳ ἐκά-
στου ἔγκειται τὸ συναίσθημα τοῦ θείου, ὅπερ ἐλεύθερος
ὢν δύναται ν' ἀναπτύξῃ καὶ ἐνισχύσῃ ἢ ν' ἀποχαυνώσῃ καὶ
παραγκωνίσῃ, εἰάν ὀδηγῆται ὑπὸ φαύλων καὶ πονηρῶν
ὀδηγῶν.

Τὰς ἀληθείας ταύτας διδάσκουσιν ἐν ταῖς ἡμέραις ἡμῶν
οἱ σοφώτεροι τῶν ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ ἐπιστημόνων ἀποκρούον-
τες τὰς ἀσεβεῖς δοξασίας τῶν ὑλοφρονούντων. Τὰς ἀλη-
θείας ταύτας ἐπεχείρησαν νὰ καταστήσωσι δημῳδαί καὶ
προσιτὰς ἄνδρες οἱ τὰ πρῶτα φέροντες ἐν τῷ ἐπιστημο-
νικῷ κόσμῳ, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν δὲ τοιαύτης σωτηρίου
ἐνεργείας νέος προπαρασκευάζεται τοῦ Χριστιανισμοῦ
θρίαμβος.

Ἐπὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ταύτης ὁδοῦ βαδίζων ὁ ἀπολο-
γητὴς εὐκόλως θὰ ἀποδείξῃ ὅτι τὰ περὶ κοσμογονίας καὶ
ἐμφανίσεως τῆς ζωῆς ἐπὶ τῆς γῆς ζητήματα διαφεύγουσι
τὴν ἀρμοδιότητα τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν ἐρειδομένων ἐπὶ
τῆς πείρας καὶ τῆς παρατηρήσεως, Ἄλλ' εἰς ταῦτα δὲν
θὰ περιορισθῇ. Δὲν πρέπει οὐδὲ πόρρωθεν νὰ ἐπιδείξῃ
δισταγμὸν τινα ἀπέναντι τῆς ἐπιστημονικῆς ἀληθείας. Αἱ
φυσιογνωστικαὶ ἐπιστῆμαι δὲν εἶνε ἀρμόδιαι νὰ μελετή-
σωσι καὶ ὀρίσωσι τὴν ἀρχὴν τῶν ὄντων, ἀλλ' εἶνε ἀρμό-
διαι νὰ κρίνωσιν, εἰάν αἱ ἐπ' ὀνόματι αὐτῶν διδασκόμεναι
θεωρίαι εἶνε ὀρθαὶ ἢ ἀπ' ἐναντίας ἔωλοι καὶ ἀσύστατοι,
ὡς εἶνε ἀρμόδιαι νὰ ἐξελέγξωσι τὸ ψεῦδος τῶν εἰς αὐτὰς
ἀποδιδομένων διδασκαλιῶν. Καὶ ἐνταῦθα διανοίγεται τὸ
εὐρύτατον στάδιον τοῦ ἀπολογητοῦ συγκεντροῦντος τὰς
μελέτας του ἐπὶ τῆς σωματικῆς καὶ πνευματικῆς τοῦ ἀν-
θρώπου ζωῆς, καὶ ἀνερχομένου διὰ τῆς ἀναλύσεως τοῦ ἰδίου
ἐγῶ εἰς τὰς ἀκαταμαχίτους ἀποδείξεις τῆς ὑπάρξεως
ὑπερκοσμίου, πανσόφου καὶ πανισχύρου δυνάμεως, ποιη-
τοῦ οὐρανοῦ καὶ γῆς.

Ἡ ζωὴ δὲν ὑπῆρξε πάντοτε ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου πλανή-
του· ἡ ζωὴ ἐπέφάνη ἐπὶ τῆς γῆς ἐν ὀρισμένῳ τινὶ χρόνῳ.

Ὁ ἄνθρωπος δὲν ὑπῆρξε πάντοτε ἐπὶ τῆς γῆς· ἦλθε τελευταῖος ἐπ' αὐτῆς. Δημιουργία λοιπὸν ἢ αὐτόματος ἐκ τῆς ὕλης γένεσις. Τρίτη ὑπόθεσις δὲν ὑπάρχει. Tertium non datur, λέγει ὁ Βίρχωβ. Αἱ φυσιογνωστικαὶ ἐπιστῆμαι δὲν εἶνε ἀρμόδιαι νὰ λύσωσιν ἀμέσως τὸ περὶ ἐνάρξεως τῆς ζωῆς ζήτημα, ἀλλ' εἶνε ἀρμόδιαι νὰ μελετήσωσι τὰς ἐπ' ὀνόματι αὐτῶν διδασκομένας θεωρίας. Αὐτόματος γένεσις, εἶπεν ἡ ὑλοφροσύνη, αὐτόματος γένεσις ἐκ τῆς ἀνοργάνου ὕλης· παραγωγὴ τοῦ ἀνθρώπου διὰ βαθμιαίας ἐξελίξεως καὶ μεταμορφώσεως τῶν εἰδῶν, εἶπον οἱ διώκται τῶν δογμάτων τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἄλλ' ἐνταῦθα ἐγείρεται ἡ ἐπιστήμη καὶ διαμαρτύρεται διὰ τῶν μεγάλων αὐτῆς ἐρμηνέων, καὶ διὰ πειραματικῶν μελετῶν ἀποδεικνύει τὸ φυσικῶς ἀδύνατον τῆς αὐτομάτου γενέσεως καὶ μεταμείψεως τῶν εἰδῶν, ἀποκλείει τὴν ὑπόθεσιν τῶν ὑλοδοξούντων, καὶ τὸ περὶ δημιουργίας θρησκευτικὸν δόγμα περιβάλλεται δι' ἀκαταγωνίστου ἀποδείξεως τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν.

Θρηνεῖ ἡ ἀνθρωπότης ἅπασα τὸ ἀνώτερον ἐπιστημονικὸν πνεῦμα τοῦ αἰῶνος τούτου, ἀρχαῖος δὲ καὶ νέος κόσμος ἀμιλλῶνται τίς νὰ τιμήσῃ μεγαλοπρεπέστερον τὴν μνήμην τοῦ Παστέρ. Τὴν προτεραίαν τοῦ θανάτου του ὁμιλῶν εἰς Φιλολογικὸν Σύλλογον ἔλεγον, «οἱ πλούσιοι ἄς ἀνεγείρωσι μέγαρα, ὅπως ἐν αὐτοῖς ἐφαρμόζονται αἱ ἀνακαλύψεις τοῦ μεγάλου ἐπιστήμονος, — ἡ Γαλλία ἄς ἀνεγείρῃ εἰς τὸν δοξάζοντα τὴν ἐπιστήμην αὐτῆς προτομὰς καὶ ἀνδριάντας, — αἱ κυβερνήσεις ἄς τιμήσωσι τὸν εὐεργέτην τῆς ἀνθρωπότητος, ἐγὼ προτείνω νὰ τῷ ἐγείρωμεν βωμὸν θαυμασμοῦ καὶ εὐγνωμοσύνης ἐν ταῖς καρδίαις μας.» Ἐνώπιον τῶν πειραμάτων τοῦ γίγαντος τῆς φυσιογνωσίας, ἡ βλάσφημος θεωρία περὶ αὐτομάτου τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἀνθρώπου γενέσεως ἐξηλέγχθη ψευδὴς καὶ πεπλανημένη, τὸ δὲ δόγμα τῆς δημιουργίας τῆς ζωῆς προσέλαβεν ἤδη χαρακτῆρα ἐπιστημονικῆς ἀληθείας. Ἄς ἀναλάβῃ ὁ ἀπολογητὴς τὸν ἀγῶνα μετὰ θάρρους κατὰ τῶν

καλουμένων ἐπιστημόνων τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν.

Ἐκάστη ἡμέρα παρερχομένη νέαν μᾶς χορηγεῖ ἀπόδειξιν περὶ τοῦ ἀσυστάτου τῶν δαρβινείων καὶ χεκελείων ὑποθέσεων, ὀλίγοι δὲ μῆνες παρήλθον, ἀφ' ἧς ὁ διαπρεπὴς καθηγητὴς Βοσὺ εἰς τὴν περὶ ζωῆς συγγραφὴν αὐτοῦ βεβαιοῖ, ὅτι ἡ ἐπιστήμη πάντοτε περιεπλανήθη ἐπὶ ἐσφαλμένης καὶ σκευῆς ὁδοῦ, ὡς ἂν ἐπεχείρησε νὰ λύσῃ τὰ περὶ ζωῆς καὶ ἐμφανίσεως τοῦ ἀνθρώπου ζητήματα μακρὰν τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος.

Καὶ μετὰ τὴν ζωὴν τοῦ σώματος θ' ἀναλύσῃ τὴν ζωὴν τοῦ πνεύματος. Δύο δὲ ἰκανότητες καὶ δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου θὰ ὁδηγήσωσιν ἀσφαλῶς τὸν ἀπολογητὴν εἰς νέους ὁρίζοντας, εἰς νέα πλούτη πνευματικῶν ἐξάρσεων καὶ λογικῶν ἐπιχειρημάτων.

Ἡ δύναμις τῆς ἐλευθέρου τοῦ ἀνθρώπου βουλήσεως, αὐτὴ καὶ μόνη θὰ ἐδύνατο νὰ ἀποκαλύψῃ ἡμῖν τὴν ὑπερκόσμιον δημιουργικὴν καὶ παντοδύναμον ἀρχήν. Δύναμις μετὰ τοῦ σώματος συμβαδίζουσα ἀλλὰ τὸ σῶμα διοικοῦσα καὶ δεσπόζουσα καὶ καταβάλλουσα τὰς μηχανικὰς αὐτοῦ δυνάμεις, ἐλευθέρου καὶ ἀνεξάρτητος, ἐκπορεύεται ἀναγκαίως ἀπὸ δυνάμεως ὑπερτέρας πάσης σωματικῆς καὶ μηχανικῆς δυνάμεως, ὑπερτέρας τῶν νόμων τοῦ ἀπτοῦ καὶ ὄρατοῦ κόσμου. Ἡ δὲ δευτέρα τῶν φυσικῶν ροπῶν καὶ ἰκανοτήτων τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως, τὸ ἐν αὐτῇ ἐμφυτον θρησκευτικὸν αἶσθημα, ἀποκαλύπτει τὴν ἐπὶ τοῦ παντός δεσπόζουσαν δύναμιν, ἐξ ἧς ἐξεπορεύθησαν πνευματικαὶ ἰκανότητες καὶ δυνάμεις διευθύνουσαι τὸν μηχανικὸν κόσμον καὶ δημιουργοῦσαι ὀλοκλήρους κόσμους τέχνης, ποιήσεως, ἱστορίας, ἐπιστήμης. Ἡ καθολικότης, τὸ ἀκατάβλητον, τὸ ἀκαταγώνιστον καὶ πανσθενὲς τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, εἶνε διὰ τὸν ἀπολογητὴν πηγαὶ ἀνεξάντλητοι ἀποδείξεις καὶ θρησκευτικῆς ἐποικοδομήσεως.

Μετὰ τὴν ἀνασκευὴν τῶν θεωρημάτων, ὅσα ἀντιστρατεύονται πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ θείου καὶ τῆς πνευματικῆς τοῦ ἀνθρώπου ὑποστάσεως, ὁ ἀπολογητὴς δεόν νὰ ἐπιληφθῇ

τῆς ἀναλύσεως καὶ μελέτης τοῦ θρησκευτικοῦ γεγονότος ἐν γένει καὶ τοῦ χριστιανικοῦ ἰδίᾳ θρησκευμάτος. Αἱ ὑπερπλεονάζουσαι σημερον ἐπιστημονικαὶ ἀποδείξεις περὶ τῆς γνησιότητος τῶν Εὐαγγελίων, — τὰ ἐξαγόμενα τῆς μελέτης τῶν λόγων τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῆς ἠθικῆς αὐτοῦ διδασκαλίας, — ἡ ἐξάπλωσις τοῦ χριστιανισμοῦ ἐν τῷ πεπολιτισμένῳ κόσμῳ, — ἡ ἐξ αὐτοῦ ἐπελθοῦσα μεταβολὴ τοῦ βίου τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας, — ἡ ἀναβλύζουσα πνευματικὴ ἠθοποιὸς δύναμις ἐκ τῆς χριστιανικῆς πίστεως, εἶνε ἄφθονος πηγὴ ἀκαταβλήτων σκέψεων καὶ ἀποδείξεων περὶ τῆς ἀπολύτου ἀληθείας τῶν χριστιανικῶν δογμάτων. Ἄλλ' ἡ ἀκένωτος καὶ ζωοπάροχος πηγὴ ναμάτων θεοσεβείας καὶ ἀπροσμάχτου ὑπεραπολογίας τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔστω διὰ τὸν ἀπολογητὴν τὸ Θεανδρικὸν τοῦ Ἰησοῦ πρόσωπον. Διότι ἐν παντὶ ἔργῳ Αὐτοῦ, ἐν παντὶ διαθήματι, ἐν παντὶ λόγῳ διαλάμπει τελειότης ὑπερκόσμιος, ἀγιότης ἀπόλυτος, χαρακτὴρ οὐράνιος, ἐκπορεύεται δὲ φῶς καὶ εἰρήνη καὶ ἐλπίς καὶ ἐγκαρτέρησις. Ὁ ἀπολογητὴς ὅπου καὶ ἂν ἐπιστήσῃ τὸ βλέμμα ἐπὶ τῆς γενομένης ἀπεικονίσεως, θὰ ἀναγνώσῃ ὅτι ὁ Ἰησοῦς εἶνε ἀληθῶς ὁ ἄρτος ὁ ἀπὸ τοῦ Οὐρανοῦ καταβάς. Οὐδεὶς, ἔλεγεν ὁ Ἰάκωβος Ρουσώ, ἐδύνατο νὰ δημιουργήσῃ διὰ τῆς διανοίας ἢ φαντασίας του τὴν εἰκόνα, ἣν διέγραψαν οἱ εὐαγγελισταί. Εὐσεβείας θὰ ἐμπλησθῇ ὁ ἀπολογητὴς ἐξ ὑπερκοσμίων συναισθημάτων καὶ θὰ μεταδώσῃ τὴν πίστιν αὐτοῦ εἰς τοὺς ἀκροωμένους. Τότε ἂς ἐπιληφθῇ καὶ τῆς μελέτης τῆς μαρτυρίας τῶν ἀποστόλων περὶ τῶν τελεσθέντων ὑπὸ τοῦ Ἰησοῦ θαυμάτων καὶ τῆς πληρώσεως τῶν προφητειῶν ἐπὶ τῆς ἀγίας Αὐτοῦ προσωπικότητος καὶ τῆς θεμελιωθείσης Ἐκκλησίας.

Μετὰ δὲ τὴν μακρὰν ταύτην ὁδοιπορίαν ὁ ἀπολογητὴς θὰ ἐπισφραγίσῃ τὸ ἔργον του ἀναλύων καὶ ἐπιδεικνύων τὸ ὕψος τῆς Κυριακῆς προσευχῆς, ἣν ἀπήγγειλαν πρὸ πέντε ἐτῶν οἱ ἀντιπρόσωποι πασῶν τῶν φυλῶν τῆς γῆς ἐν τῷ συνεδρίῳ τοῦ Νέου Κόσμου. «Πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, ἁγιασθήτω τὸ ὄνομά σου, ἐλθέτω ἡ βασιλεία σου».

Ἐλθέτω ἡ βασιλεία σου. Ἡ ἐπὶ τῆς γῆς βασιλεία τοῦ Θεοῦ προάγγελος τῆς αἰωνίου βασιλείας. Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, τὸ κράτος τῆς δικαιοσύνης, τῆς εἰρήνης, τῆς ἀληθείας. Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ἡ ἁρμονία ἐν τῷ πνευματικῷ κόσμῳ ἀποκαθισταμένη διὰ τῆς ἐλευθέρως ἀποδοχῆς τῶν λόγων τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῆς ἐν ταῖς πράξεσι πληρώσεως τῆς ἐντολῆς τῆς ἀγάπης. Ἐλθέτω ἡ βασιλεία σου, ἡ εἰρήνη ἐν τοῖς κόλποις τῆς μητρὸς ἡμῶν Ἐκκλήσιας, ὁ φωτισμὸς τῶν διδασκόντων καὶ διδασκομένων, ἡ πίστις ἐν ταῖς καρδίαις πάντων ἡμῶν.

Τὸ ἔργον τοῦ ἀπολογητοῦ δύναται τότε νὰ θεωρηθῆ συμπληρωμένον. Ἄλλ' οἷος δῆποτε καὶ ἂν ἦ ὁ ζῆλος αὐτοῦ, τὰ ἀποτελέσματα τῆς διδασκαλίας του ἔσονται ἐλάχιστα, ἐὰν μὴ οἱ ποιμένες καὶ οἱ ἱεράρχαι καὶ οἱ τοῦ ἔθνους διδάσκαλοι ἐργασθῶσι μετὰ δυνάμεως καὶ αὐταπαρνήσεως πρὸς ἀναζωπύρῃσιν τοῦ καταψυχομένου πυρὸς τῆς πίστεως. Φρουρὸς ἀσθενῆς, ὁ ἀπολογητὴς θὰ ὑψώσῃ τὴν φωνὴν τοῦ κινδύνου, ἀλλὰ δεόν ν' ἀψυπνίσῃ ἅπαν τὸ πρὸς φρούρῃσιν ταχθὲν σῶμα, ὅπως ἐπέλθῃ ἡ σωτηρία καὶ διάσωσις. Ἄς μὴ ἀποδειλιώμεν ἀπέναντι τῶν προσωρινῶν ἀνωμαλιῶν καὶ τῆς θρησκευτικῆς ἀδιαφορίας, ἣτις κατέκλυσε τὴν συνείδησιν τῶν πιστῶν. Ὁ Χριστιανισμὸς εἶνε πάλιν, πάλιν ἀρξαμένη ἀπὸ τῆς ἐπισκέψεως τοῦ θείου λόγου ἐν τῇ ἀνθρωπότητι, πάλιν κατὰ πάσης κοινωνικῆς δυνάμεως ἀνθισταμένης εἰς τὴν ἐπικράτησιν τῆς θρησκείας τοῦ πνεύματος καὶ τῆς τελειότητος, πάλιν κατὰ πάσης πονηρᾶς ῥοπῆς καὶ ὀρέξεως, πάλιν ἐν ταῖς ἡμέραις μας κατὰ τῆς ἀπιστίας καὶ τῆς περὶ τῶν ὑπερκοσμίων ἀδιαφορίας, ἀλλ' εἶνε πάλιν ἄμα καὶ νίκη τῆς ἀκαταβλήτου δυνάμεως τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀληθείας.

Τὸ προκείμενον σύγγραμμα δὲν ἀποτελεῖ πλήρη ἀπολογητικὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐνώπιον τῆς Θεολογικῆς ἐπιστήμης, ἀλλ' ἰδιαίτερον ἔχει καὶ γενικώτερον σκοπὸν διατυπωθέντα ἤδη κατὰ τὴν ἐκδοθεῖσαν προαγγελίαν ὡς ἑξῆς.

« Ἡ πρώτη τῶν παιδῶν διαμόρφωσις δεόν νά γίνηται ἐν τῷ οἴκῳ καὶ ἐν τῷ σχολείῳ διὰ τῆς προσευχῆς, διὰ τῆς ἐξωτερικῆς λατρείας καὶ διὰ κατηχητικῆς διδασκαλίας, ἀλλὰ προχωροῦσης τῆς ἡλικίας τῆς δὲ διανοίας ἀναπτυσσομένης ἐγείρονται ἀναγκαίως τὰ ἐρωτήματα περὶ τῆς ὑποστάσεως καὶ ἀληθείας τῶν τῆς πίστεως ἐπαγγελιῶν. Καὶ μέχρι μὲν τινος οἱ πιστοὶ ἐπανεπαύοντο εἰς τὸ παράγγελμα τῶν κληρικῶν «πίστευε καὶ μὴ ἐρεύνα», ἀλλὰ σήμερον, ὅτε καὶ ὁ Κληρὸς μὴ συμπροοδεύων μετὰ τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ κοινωνικῆς προόδου ἀπώλεσε πᾶσαν ἐπίδρασιν αὐθεντίας ἐπὶ τῆς συνειδήσεως τοῦ λαοῦ, μυρία δὲ καὶ τερατώδη διδάσκονται θεωρήματα καὶ κυβερνῶντες καὶ λόγιοι καὶ πνευματικοὶ ποιμένες, πλὴν σπανίας ἐξαιρέσεως, ἀμεριμνῶσι περὶ τοῦ θρησκευτικοῦ βίου, μόνον ἢ λογικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ ἀνάλυσις τῶν θεμελιωδῶν δογμάτων τοῦ Χριστιανισμοῦ δύναται νά συγκρατήσῃ τὴν πίστιν εἰς τὸ θεῖον, εἰς τὸ ἰδεῶδες, εἰς τὴν πεποιθήσιν μελλούσης ζωῆς καὶ νά ἐπαναφέρῃ τὸν ἐκτροχιασθέντα Ἑλληνισμόν ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τῆς σωφρονήσεως, τοῦ καθήκοντος καὶ τῆς ἠθικῆς καὶ κοινωνικῆς προόδου.

»Τὰ καθαρῶς θεολογικὰ ἔργα οὔτε ἀναγινώσκονται ὑπὸ τῶν μὴ θεολογούντων οὔτε ἱκανοποιοῦσι τὰς σημερινὰς ἀνάγκας ἀπέναντι τῶν διαδιδομένων, ἐώλων καὶ ἀσεβῶν διδαγμάτων. Τούτου δ' ἔνεκεν ἐν τῷ ἀγγελλομένῳ συγγράμματι, συνταχθέντι πρὸ πάντων διὰ τὴν σπουδάζουσαν νεότητα καὶ διὰ τοὺς συναισθανομένους τὴν ἀνάγκην νά γνωρίσωσι τὰ εἰρήσματα τῆς χριστιανικῆς αὐτῶν πίστεως ἢ νά διασκεδάσωσι τὰς ἐγειρομένας ἐν αὐτοῖς ἀμφιβολίας, πᾶσα κατεβλήθη προσπάθεια, ὅπως ἀπλοποιηθῇ ἢ συζήτησις τῶν ζητημάτων καὶ καταστῇ εἰς πάντας εὐληπτος καὶ προσιτή.»